

महाराष्ट्रातील सैनिक शाळांमध्ये उपक्रम राबविताना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास : एक संशोधन

श्री. वैजनाथ बिराप्पा घोडके

प्राचार्य,

श्री. तुळजाभवानी सैनिकी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यालय , तुळजापूर
जि. धाराशिव

सारांश (Abstract)

महाराष्ट्र राज्याला सैनिक शिक्षणाची समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. भारतातील पहिली सैनिक शाळा म्हणून ओळखली जाणारी Sainik School Satara ही संस्था 1961 मध्ये स्थापन झाली. राज्यातील सैनिक शाळांमध्ये शैक्षणिक, सैनिकी, क्रीडा, सांस्कृतिक, नेतृत्व विकास आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसंबंधी विविध उपक्रम नियमितपणे राबविले जातात. तथापि, या उपक्रमांची अंमलबजावणी करताना आर्थिक, प्रशासकीय, मनुष्यबळ, पायाभूत सुविधा, मानसिक आरोग्य, स्पर्धात्मकता आणि सुरक्षा यांसारख्या विविध अडचणी निर्माण होतात. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महाराष्ट्रातील सैनिक शाळांच्या संदर्भात या अडचणींचा अभ्यास करून त्यावरील उपाययोजनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. ([Sainik School Satara](#))

की-वर्ड्स: सैनिक शाळा, महाराष्ट्र, शैक्षणिक उपक्रम, एनसीसी, नेतृत्व विकास, शिस्त, अडचणी.

1. प्रस्तावना

महाराष्ट्र हे सैनिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात अग्रगण्य राज्य

मानले जाते. भारतातील पहिली सैनिक शाळा सातारा येथे स्थापन झाली आणि त्यानंतर राज्यात सैनिक शिक्षणाच्या संकल्पनेला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. सैनिक शाळांचे मुख्य उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय संरक्षण अकादमी (NDA), भारतीय सैन्यदल, नौदल आणि हवाई दलासाठी तयार करणे तसेच त्यांच्यामध्ये नेतृत्वगुण, शिस्त, राष्ट्रभक्ती आणि आत्मविश्वास विकसित करणे हे आहे. ([Sainik School Satara](#))

महाराष्ट्रातील सैनिक शाळांमध्ये शैक्षणिक अध्यापनासोबत एनसीसी प्रशिक्षण, परेड, क्रीडा स्पर्धा, गिर्यारोहण, साहसी शिबिरे, सांस्कृतिक कार्यक्रम, व्यक्तिमत्त्व विकास उपक्रम आणि सामाजिक बांधिलकी कार्यक्रम आयोजित केले जातात. तथापि, या

उपक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करताना अनेक अडथळे येतात. या अडचणींचा अभ्यास करणे हे सैनिक शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. महाराष्ट्रातील सैनिक शाळांमध्ये राबविण्यात येणाऱ्या प्रमुख उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
2. उपक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये येणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण करणे.
3. अडचणींच्या कारणांचा शोध घेणे.
4. उपक्रम अधिक परिणामकारक करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

3. महाराष्ट्रातील सैनिक शाळांमधील प्रमुख उपक्रम

3.1 सैनिकी व एनसीसी उपक्रम

- परेड प्रशिक्षण
- शस्त्र हाताळणीचे प्राथमिक प्रशिक्षण
- मॅप रीडिंग

- नेतृत्व विकास शिबिरे
- एनसीसी कॅम्प

3.2 शैक्षणिक उपक्रम

- विज्ञान प्रदर्शन
- गणित स्पर्धा
- प्रश्नमंजूषा
- संशोधन प्रकल्प
- करिअर मार्गदर्शन

3.3 क्रीडा व साहसी उपक्रम

- धावणे
- ट्रेकिंग
- गिर्यारोहण
- जलतरण
- अडथळा शर्यती

3.4 सांस्कृतिक उपक्रम

- देशभक्तिपर कार्यक्रम
- नाट्यस्पर्धा
- वक्तृत्व स्पर्धा
- संगीत व नृत्य

3.5 सामाजिक उपक्रम

- स्वच्छता अभियान
- वृक्षारोपण
- ग्रामविकास कार्यक्रम
- आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण

4. महाराष्ट्रातील सैनिक शाळांमध्ये राबविताना येणाऱ्या अडचणी**4.1 आर्थिक संसाधनांची कमतरता**

सैनिकी आणि साहसी उपक्रमांसाठी आधुनिक उपकरणे, प्रशिक्षण साहित्य, वाहतूक व्यवस्था आणि तज्ज्ञ प्रशिक्षकांची आवश्यकता असते. अनेक सैनिक शाळांना उपलब्ध निधी आणि प्रत्यक्ष गरजा यामध्ये तफावत जाणवते.

परिणाम

- उपक्रमांचे प्रमाण कमी होते.

- आधुनिक प्रशिक्षण साधने उपलब्ध होत नाहीत.
- राष्ट्रीय स्तरावरील स्पर्धांमध्ये सहभाग मर्यादित राहतो.

4.2 प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता

सैनिक शाळांमध्ये एनसीसी, साहसी प्रशिक्षण, क्रीडा आणि नेतृत्व विकासासाठी विशेष प्रशिक्षक आवश्यक असतात. ग्रामीण भागातील काही शाळांमध्ये तज्ज्ञ प्रशिक्षक उपलब्ध होणे कठीण जाते.

परिणाम

- प्रशिक्षणाची गुणवत्ता कमी होते.
- विद्यार्थ्यांना अद्ययावत मार्गदर्शन मिळत नाही.
- काही उपक्रम केवळ औपचारिकतेपुरते मर्यादित राहतात.

4.3 पायाभूत सुविधांतील असमानता

सातारासारख्या जुन्या आणि विकसित सैनिक शाळांमध्ये विस्तृत कॅम्पस, क्रीडांगणे, एनसीसी सुविधा आणि निवासी व्यवस्था उपलब्ध आहेत. मात्र राज्यातील सर्व सैनिक शिक्षण संस्थांमध्ये समान सुविधा उपलब्ध नसतात. (Sainik School Satara)

परिणाम

- विद्यार्थ्यांना समान दर्जाचे प्रशिक्षण मिळत नाही.
- साहसी आणि तांत्रिक उपक्रमांमध्ये अडथळे निर्माण होतात.

4.4 वेळेचे व्यवस्थापन

सैनिक शाळांमध्ये शैक्षणिक अभ्यासक्रम, क्रीडा, एनसीसी, परेड आणि निवासी जीवन यांचा समतोल राखावा लागतो.

परिणाम

- विद्यार्थ्यांवर कामाचा ताण वाढतो.
- अभ्यास आणि उपक्रम यामध्ये संतुलन राखणे कठीण होते.
- काही विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक थकवा दिसून येतो.

4.5 एनडीए-केंद्रित स्पर्धात्मक दबाव

महाराष्ट्रातील अनेक सैनिक शाळांचे प्रमुख उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांना NDA मध्ये प्रवेशासाठी तयार करणे हे असते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांवर स्पर्धात्मक दबाव वाढतो.

परिणाम

- मानसिक तणाव वाढतो.
- अपयश आल्यास आत्मविश्वास कमी होऊ शकतो.
- काही विद्यार्थी इतर करिअर पर्यायांकडे दुर्लक्ष करतात.

4.6 मानसिक आरोग्याशी संबंधित समस्या

निवासी वातावरण, घरापासून दूर राहणे, कठोर शिस्त आणि स्पर्धात्मक वातावरण यामुळे काही विद्यार्थ्यांना मानसिक तणावाचा सामना करावा लागतो.

परिणाम

- भावनिक अस्थिरता
- घराची ओढ
- आत्मविश्वासात घट
- सामाजिक समायोजनाच्या समस्या

4.7 गुणवत्तेचे सातत्य राखण्याचे आव्हान

महाराष्ट्र शासनाने 2025 मध्ये राज्यातील अनुदानित "सैनिकी शाळां"च्या गुणवत्तेचा आढावा घेण्यासाठी समिती नेमली होती. काही संस्थांमध्ये अपेक्षित दर्जा, सैनिकी मार्गदर्शन आणि NDA मधील यशाचे प्रमाण समाधानकारक नसल्याचे निरीक्षण नोंदविण्यात आले. ([Moneycontrol](#))

परिणाम

- संस्थांच्या विश्वासाहतेवर परिणाम
- विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तापूर्ण प्रशिक्षणामध्ये तफावत
- अपेक्षित उद्दिष्टांची पूर्तता न होणे

4.8 ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी मार्गदर्शनाचा अभाव

महाराष्ट्रातील अनेक ग्रामीण विद्यार्थ्यांना संरक्षण क्षेत्रातील करिअरविषयी पुरेशी माहिती मिळत नाही.

NCC आणि संरक्षण प्रशिक्षण सुविधा सर्वत्र उपलब्ध नसल्यामुळे मार्गदर्शनाचा अभाव जाणवतो. राज्य शासनाने NCC प्रशिक्षण सुविधा वाढविण्यासाठी नवीन अकादमी स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आहे. ([The Times of India](#))

5. अडचणींची कारणमीमांसा

महाराष्ट्रातील सैनिक शाळांमध्ये येणाऱ्या अडचणींची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- मर्यादित आर्थिक तरतूद
- प्रशिक्षित सैनिकी प्रशिक्षकांची कमतरता
- वाढती स्पर्धा
- बदलत्या शैक्षणिक गरजा
- ग्रामीण-शहरी सुविधांमधील विषमता
- मानसिक आरोग्यविषयक सेवांचा अभाव
- आधुनिक तंत्रज्ञानाधारित प्रशिक्षणाची कमतरता

6. उपाययोजना

6.1 विशेष निधी उपलब्ध करणे

सैनिक शाळांसाठी स्वतंत्र विकास निधी उपलब्ध करून आधुनिक सुविधा विकसित करणे.

6.2 प्रशिक्षक विकास कार्यक्रम

एनसीसी अधिकारी, क्रीडा प्रशिक्षक आणि शिक्षकांसाठी नियमित प्रशिक्षण आयोजित करणे.

6.3 समुपदेशन केंद्रे सुरू करणे

विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी मानसशास्त्रज्ञ व समुपदेशक नियुक्त करणे.

6.4 तंत्रज्ञानाचा वापर

सिम्युलेटर, ई-लर्निंग, डिजिटल प्रशिक्षण मॉड्यूल आणि व्हर्चुअल सैनिकी प्रशिक्षणाचा वापर वाढविणे.

6.5 ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी विशेष मार्गदर्शन

NDA, CDS आणि संरक्षण सेवांविषयी जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करणे.

6.6 पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण

क्रीडांगणे, अडथळा प्रशिक्षण केंद्रे, वाचनालये आणि प्रयोगशाळा अद्ययावत करणे.

7. निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील सैनिक शाळा विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त, नेतृत्व, राष्ट्रभक्ती आणि संरक्षण सेवांबद्दलची प्रेरणा निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. तथापि, उपक्रम राबविताना आर्थिक मर्यादा, प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव, पायाभूत सुविधांतील असमानता, मानसिक तणाव आणि गुणवत्तेचे सातत्य राखण्याचे आव्हान यांसारख्या समस्या आढळून येतात. या अडचणींचे प्रभावी व्यवस्थापन, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रशिक्षित मनुष्यबळाची उपलब्धता आणि शासनाचा सक्रिय पाठिंबा यांद्वारे सैनिक शाळांची गुणवत्ता आणि परिणामकारकता अधिक वाढविता येईल.

संदर्भ (References)

1. *National Education Policy 2020*, Ministry of Education, Government of India.
2. *Sainik School Satara – Official Website*. ([Sainik School Satara](#))
3. *Sainik School Satara: Historical Background and Facilities*. ([Wikipedia](#))
4. Maharashtra Government Review of Aided Sainiki Schools. ([Moneycontrol](#))
5. Maharashtra NCC Expansion and Training Infrastructure Report. ([The Times of India](#))
6. Best, J.W. & Kahn, J.V. *Research in Education*.
7. Kothari, C.R. *Research Methodology: Methods and Techniques*.

